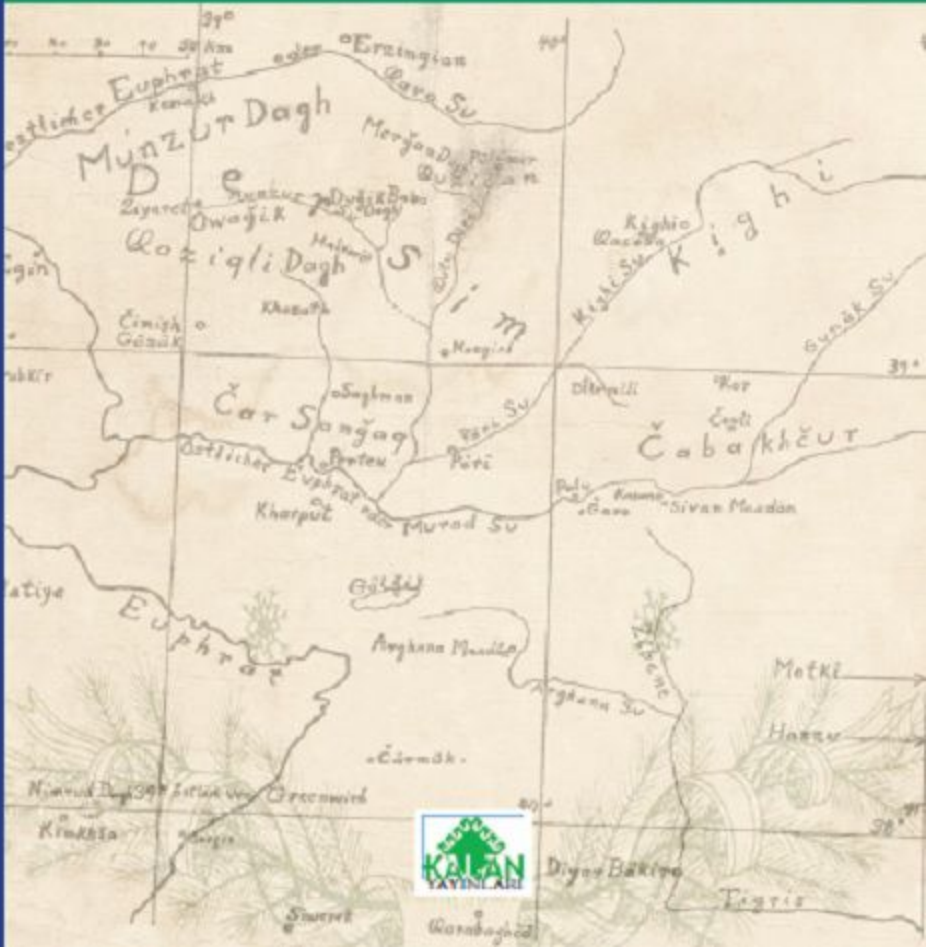

TARİHSEL VE SOSYOLOJİK GELİŞİMİ İLE

ZAZACA

TARİH - EDEBİYAT - COĞRAFYA - FOLKLOR

Mesut Özcan - Hüseyin Çağlayan

Mesut Özcan - Hüseyin Çağlayan

ZAZACA

MESUT ÖZCAN - HÜSEYİN ÇAĞLAYAN

TARİHSEL VE SOSYOLOJİK GELİŞİMİ İLE

ZAZACA

TARİH - EDEBİYAT - COĞRAFYA - FOLKLOR

Kalan Basın Yayın Dağıtım
Mesut Özcan
Moğultay Mahallesi Sanat Sokak No: 3/3
Tunceli
Tel: 0530 408 98 49
e-mail: kalanyayinlari@mynet.com
Sertifika No: 22128

ISBN: 978-605-4915-08-8

TARİHSEL VE SOSYOLOJİK GELİŞİMİ İLE
ZAZACA
TARİH - EDEBİYAT - COĞRAFYA - FOLKLOR
MESUT ÖZCAN - HÜSEYİN ÇAĞLAYAN

© Kalan Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Kapak : Gülendem Gültekin

Baskı: Öztepe Matbaacılık
Kazım Karabekir Cad. No: 31/D.95
İskitler - Ankara Tel: (0312) 341 12 08
Sertifika No: 13809

Baskı Tarihi: 12 Şubat 2019

İçindekiler

ÖNSÖZ	7
Zazacanın Ağzıları	
<i>Karl Hadank</i>	11
Zaza Dili	
<i>Mesut KESKİN</i>	28
Araf'ta Kalmak: Dünden Bugüne Zazaca ve Zaza Edebiyatı	
<i>Murat VAROL</i>	60
Zaza (Kırmanc) Atasözleri ve Deyimleri	
<i>Doç. Dr. Candan BADEM</i>	81
Zazaların Kendini Adlandırmaları Üzerine Kısa Bir Deneme	
<i>Xıdır EREN</i>	87
Anadilde Eğitim ve Zaza Dili	
<i>İlyas ARSLAN</i>	93
Zaza Yerleşim ve Yaşam Kültürü	
<i>Fahri PAMUKÇU</i>	115
Zaza Dili ve Grameri	
<i>Mehmet MÜKAN</i>	121
Dersim Sözlü Hafızasında Ağıtlar	
<i>Kemal KAHRAMAN</i>	141
Dersim Kimliği	
<i>Sait ÇİYA</i>	159
Pir Mahmut Yıldız Dede ile Kimlik, Dil ve Coğrafya Üzerine Söyleşi	
<i>Dr. Hüseyin ÇAĞLAYAN</i>	180
Zazaca Tiyatro Üzerine	
<i>Veli Kışioğlu</i>	195
Zaza Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrenci Örnekleri	207

Araf'ta Kalmak: Dünden Bugüne Zazaca ve Zaza Edebiyatı

► Murat VAROL¹

Giriş

Yazılı kayıt imkânı olmayınca, grubun kimlik koruyucu bilgisi için insan belleğinden başka bir yer yoktur² der Jan Assmann. Bu öylesine korucuyu bir bellektir ki yüzyıllar boyunca var olan tüm sözlü kültürü geleceğe taşımakla kalmayıp, aynı zamanda korur ve muhafaza da eder. Yazının olmadığı, sözün hükmünün geçtiği bu dönemlerde söz; sadece iletilen bir mesaj olmakla kalmayıp, hayatın tüm benliğini kendisinde saklayan bir yapı olarak karşımıza çıkar.

Yazı ile beraber, sözün hükmünün azaldığı gibi bir düşünce var olsa da, bu sözün hâkim konumunu değiştirmede, zira sözün ne kadar güçlü olduğunu ve sözün, dil bağı bağlamındaki konumunu ifşa etmiş oldu. Sözü mekâna bağlayan yazı, dilin gücünü tahminimizden çok daha fazla pekiştirir.³ Öyle ki söz kendisini dilin temel yumağı, asıl gücü haline getirir.

Zazaca gibi yazının söze değil de, sözün yazıya hâkim olduğu dillerde, söz ile dil arasındaki o kuvvetli bağı görmek sıklıkla mümkün. İlk sözün ne zaman söylendiği belli olmayan

1 Akademisyen, Bingöl Üniversitesi, mvarol@bingol.edu.tr

2 Jan Assmann, *Kültürel Bellek* (Çev.: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015, s.65.

3 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür* (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, 5. Basım, İstanbul 2014, s.20.

Zazaca için, 19. yüzyılın sonlarına kadar yazının hükmünden söz etmek mümkün değil. Yazıyla bu kadar geç tanışan bir dil için söz, kutsal bir değer ifade eder.

Söz ile dil arasındaki bir diğer odak nokta ise, sosyal ve toplumsal hayatın alanı ile ilgilidir. Bir dildeki kelimeler ve ifadeler, o dilin konuşulduğu kültürde gerekli ve yeterli olan kelimeler ve ifadelerdir.⁴ Bu açıdan baktığımızda; tarım ve hayvancılığa dayalı bir yaşam süren Zazalarda, dilin yaşam alanlarına dair kavramlar ve ifadeler bu alanlarda muntazam bir güce sahip. Tarım ve hayvancılığa dair her detayı düşünen, her nesne veya öge için kavram geliştiren bir yapının olduğu görülür. Bu dilin kendi yaşam alanı içerisindeki mükemmeliyetçiliği göstermesi bakımından da önem arz eder.

Sözün yazıya evrilmesi: Zazaca ilk eserler

Zazaca ilk olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde yazı ile tanışır. Elimizdeki verilere göre Zazacanın yazılı olarak ilk kez kayda alınması 1856/1857 yılına denk gelir. İranolog Peter Lerch'in Rus-Osmanlı Kırım Harbinde esir düşen Bingöllü bir Zaza'dan aldığı kayıtları henüz dilbilgisel analize tabi tutmadan, 1858 yılında Rusça ve Almanca olarak yayınladı.⁵ Lerch, bu Bingöllü savaş esirinden iki masal, aşiretler arasındaki kavgalara ve ilişkilere dayanan üç anlatı, bir efsane, bir de kısa röportaj olmak üzere yedi metin derledi.⁶ Yaklaşık olarak yirmi sayfadan oluşan bu metinler, ilk olmaları nedeniyle; dilbilgisi, sözcük hazinesi,

4 Tore Janson, *Dillerin Tarihi* (Çev.: Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016, s.29.

5 Mesut Keskin, "Zaza Dili", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, (1/1), 2015, s.98.

6 Seyitxan Kurij, *İlk Kırdki Metinler Peter Lerch'in Kürdoloji Çalışmaları*, Lîs Yayınları, Diyarbakır 2017, s.90.

sözdizimi ve Zazaca konuşanların toplumsal yaşam, gelenek ve dinî anlayışlarını anlama ve bu veriler ışığında derinlemesi-ne araştırmalar yapma hususunda ilk örnekleri oluşturur.⁷

Her ne kadar Zazaca üzerine akademik çalışmaların tarihi birkaç on yıl daha öncesine gitse de, dilin kendi konuşurları tarafından yazılan ilk metin 1899 tarihinde bir müderris ve âlim olan Molla Ehmedê Xasi'nin yazdığı *Mewlid-i Nebi* isimli eserdir. Bu aynı zamanda sözün yazıya dönüştüğü ve hüküm sürmeye başladığı dönemin başlangıcı olarak sayılır. Bu ilk eserden çok kısa bir süre sonra 1903 tarihinde yine bir âlim ve müftü olan Osman Efendi'nin kaleme aldığı *Biyîşa Peyğemberi* adlı ikinci bir mevlit eseri gelir.

Osman Efendi 1903'te yazdığı mevlidini, yayımlanması için 1906 yılında Diyarbakır'a gönderir; ancak mevlidi okuyabilecek kimse bulunmadığı için mevlit yayımlanmaz ve geri gönderilir. Bir dönem Pütürge kaymakamlığı yapan Faiz Beg Bedirxan azledildikten sonra İstanbul'a dönerken, Osman Efendi'nin mevlidini yayımlatmak için yanına alır; ancak İstanbul'da da okuyacak kimse bulunamadığı için mevlit yayımlanamaz.⁸

Bu iki eserin yazılma süreçleri ve sonrası; bizlere Zazaların düşünce dünyaları, hayata bakışları ve yaşamları hakkında da ilginç bilgiler verir. Zira bu iki eserin de yazılma süreci aynı refleksten hareketle ortaya çıkar. İlk Zazaca eser olan Molla Ehmedê Xasi'nin kaleme aldığı mevlit ile ilgili Musa Anter anılarında şöyle bir anekdot anlatır: “Bir gün Kurmanc Kürt şeyhler demişler ki, “Zazalar nedir ki? Düşün, Ehmedê Xanî,

7 Mehmet Aslanoğulları, “Lerch'in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine Göre Sözcüklerin Tahlili”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Bingöl 2014 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.17.

8 Celadet Bedirxan, “Zarê Dumilî û Mewlûda Usman Efendî” (Latinize eden: Malmîsanij), *Hêvi*, Sayı:2, s.79.

Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran'ı bir yana bıraksak da, Melayê Batê gibi, içinizde bir mevlit yazacak kimse dahi olmamıştır. Melayê Hassê şaka olarak yapılan bu tarizi bahane ederek, 'Vallahi ben Zazaca bir mevlit yazmadan bu evden çıkmayacağım' demiş, bir hafta içinde de bugün elimizdeki Zazaca mevlidi yazmıştır.⁹

Ehmedê Xasi'nin mevlidini yazma gerekçesi olarak ortaya konulan bu tavrın bir benzerini, Osman Efendi'de de görürüz. Celadet Ali Bedirxan'ın Havar'daki yazısında Siverekli bir imam olan Molla Nezir'e dayandırdığı olaya göre; Hacı Yusuf adında biri, Türkçe bir mevlit yazar ve yayımlar. Bu mevlit yayılır, değer görür ve halk arasında, 'imamlık ve bilgelik dediğin böyle olur, sadece konuşmakla olmaz' sözleri dolaşmaya başlar ve bu sözler Osman Efendi'ye kadar gelir. Osman Efendi de der ki, 'Eğer bilgelik mevlit yazmak ile oluyorsa, ben de bir mevlit yazayım' der ve bir hafta içerisinde mevlidini yazar.¹⁰ Birbirinin çağdaşı olan bu iki şairden Yusuf Sami Efendi, mevlidini 1902 tarihinde yazar¹¹; Osman Efendi ise mevlidini bir sonraki yıl olan 1903 tarihinde kaleme alır.¹²

Bu iki eserin aynı nedenle yazılma gerekçeleri, bazı düşünceleri de beraberinde getiriyor. Tevellüt tarihi 1867 olan Ehmedê Xasi, 1899 yılında mevlidini yayınladığında 32 yaşındaydı. Vefat tarihinin 1951 olduğunu göz önüne aldığımızda Xasi, mevlidinin yazımından 52 yıl sonra vefat etmiş oluyor. Osman Efendi'nin ise doğum tarihinin 1852 olduğunu

9 Musa Anter, *Hatıralarım*, Aram Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2013, s.184-185.

10 Celadet Bedirxan, "Zarê Dumilî û Mewlûda Usman Efendî", s.78.79.

11 Ramazan Sarıçiçek, "Siverekli Şair ve Hattat H. Yusuf Samî", *Tarihte Siverek Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2001, Siverek 2001, s.148.

12 Ahmet Kırkan, "Mewlîdê Usman Esad Efendîyo Babîjî Bîyîşa Pêxemberî", *Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Mardin 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.33.

göz önüne aldığımızda, mevlidini yazdığında 51 yaşındaydı. Osman Efendi 1928 yılında 76 yaşında iken vefat eder; yani mevlidini yazdıktan sonra 25 yıl daha yaşadığı görülüyor. Bu bilgilerden sonra sormamız gereken soru ise şu: Bir hafta gibi kısa bir sürede böylesine yetkin metinler yazabilen bu iki isim, nasıl olur da başka bir eser kaleme almazlar?

Bu sorunun kesin bir cevabı yok maalesef; ancak tahmin yürüttüğümüzde karşımıza iki seçenek çıkıyor. Ya gerçekten her iki molla da bir kırgınlık ve inat anının dışı vurumu olarak –ki Zazaların çok inatçı olduğu söylenir- bu eserleri yazmışlardır, ya da bu yazarlara ait başka eserler varsa da elimize ulaşmadı. Ancak şimdiye kadar elimize ulaşan kaynakların verdiği bilgiler, bu şairlerin başka eserlerinin olmadığı yönünde; bu da bize birinci seçeneğin daha ağır bastığını gösteriyor.

Cumhuriyetin ilk dönemi: Sessizlik, suskunluk ve içe kapanma

1899 ve 1903 yıllarında yazılan iki Zazaca mevlitten sonra uzun bir suskunluk dönemi başlar. Bu suskunluğun birçok nedeni olsa da, en büyük nedeni kuşkusuz ki yeni Cumhuriyetin kuruluş kodlarında saklı. Yeni Cumhuriyet'in ulus-devlet yapısı Türkiye'deki bütün halklar ve diller için bir kıyımı da beraberinde getirdi. Bu yeni süreç elbette sadece Türkiye yaşanan bir durum da değildi. 1930'lu yıllarda İran'da halk konuştuğu Türkçe kelime başına para cezası öderken Türkiye'de de halk Arapça, Kürtçe, Zazaca gibi dillerde konuştuğunda kelime başına para cezası ödüyordu.¹³

13 İsmail Söylemez, “İran ve Türkiye Örneklemleri Bağlamında Uluslaşma Sürecinde Dilin Bir İnşa Aracı Olarak Yeniden Kurgulanması”, *I. Uluslararası Dil, Sanat ve İktidar Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2017, Giresun 2017, s.419.

Cumhuriyetin ulus-devlet mantalitesi ile kurulması, Türkiye'nin diğer dillere ve milletlere karşı bakış açısını tamamen değiştirdi. Zira ulus devlete her şeyin üzerinde değer biçilir. Devlete bağlılık siyasal meşruiyetin kaynağıdır.¹⁴ Bu öylesine bir bağlılık ki, diğer dillerin yaşamasına olanak veremeyecek boyutlara ulaştı. 1788 ile 1794 arasındaki birkaç yıllık kısa sürede Fransa'da yaşananlar, dünyanın her yerinden insan toplulukları için politik olasılıkların yapısını tanınmaz ölçüde değiştirdi.¹⁵ Artık eğitimden hukuka, siyasetten toplumsal yaşama her şey ulus-devlete göre şekillendi. Bu öyle kısa sürecek bir dönem değildi ve olmadı da. Milliyetçilik ve ulus-devlet olgusu, 20. yüzyılı da kapsayacak şekilde insanlık tarihimize damgasını vuran olgulardan biri oldu. Aslında halen güncelliğinden bir şey kaybetmiş değil.¹⁶ Bu güncel hali günümüzde bile varlığını katı bir şekilde sürdürebiliyor. Zaman içerisinde bu olgu devlet egemen sınıfın, egemenlik altına aldığı sınıflar üzerinde şiddetini uygulama aracına¹⁷ dönüştü.

Burada sorgulanması gereken en elzem husus, buna neden ihtiyaç duyduklarıydı. Herhalde, Osmanlı'nın çokkültürlü yapısı üzerinden bir silindir gibi geçmek isteyen modernite yanlıları ancak bu şekilde bir rejim kurabileceklerini düşünüyorlardı.¹⁸ Zira ulus-devletin temel hedefi, sınırlar içinde homojenleşerek, sınırlar dışındaki unsurlarla ise bir şekilde birleşerek bütünleşmektir.¹⁹ Bu yeni durum insanların alışık oldukları bir

14 Hamza Türkmen, *Ulusçuluk Çıkmazı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2013, s.53.

15 John Dunn, *Halkın Özgürlüğü* (Çev.: Akın Emre Pilgir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s.115.

16 Cafer Solgun, *Gayri Resmi Cumhuriyet*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.92-93.

17 Pierre Clastres, *Devlete Karşı Toplum* (Çev.: Mehmet Sert ve Nedim Demirtaş), Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2016, s. 186.

18 Ferman Salmış, *Türkiye'nin Dil Hafızası*, Librum Kitap, İstanbul 2015, s.137.

19 Mehmet Özdoğan, *Türkiye'de Ulus İnşası ve Dil Devrimi*, Astana Yayınları, Ankara 2017, s.36.

husus da değildi, buna nasıl karşı konacağı, nasıl direnileceği de bilinmiyordu; çünkü ulus olgusu insanlık tarihinin en eski aşamalarından bugüne miras kalmamıştır, modern dünyanın nesnel koşulları içinde olmuştur.²⁰

Bu süreç elbette tüm ülkelerde veya her yerde aynı şekilde gerçekleşmedi. Çok benzer bir şekilde milliyetçilik de 18. yüzyıldan beri çağlara, siyasal rejimlere, iktisadi ve toplumsal yapılara göre farklılaşan bir modellenme ve uyarlanma süreci geçirdi.²¹

Oysa dünyanın her tarafında homojen bir toplum ve devlet yapısından bahsetmek mümkün değil. Kültürel çeşitliliğin bir kaynağı da belirli bir devlet içinde birden fazla ulusun yan yan yaşamasıdır; burada “ulus”, belirli bir toprak parçası ya da yurttan yaşayan, ayrı bir ortak dili ve kültürü olan, az ya da çok kurumsal olarak olgunlaşmış, tarihsel bir cemaat anlamına gelir.²² Ancak dünyadaki bütün ulus-devletlerin unuttuğu bir şey vardı. Ülke bireyden önce vardır ve onun ölümünden sonra da var olacaktır; o eğer bireyin sevgisini istiyorsa, sevgisiyle bireyi bağrına basmalı.²³ Unutulmaması gereken bir diğer nokta ise, devlet bir hizmet örgütüdür²⁴, yani kendi tebaası altındaki halkları mutlu etmek ve onlara hizmet etmekle mükelleftir.

Bir toplum, sadece bir tek ulusal kültürden oluşabildiği gibi, ulusal kültüre özde yabancı olan ancak tarihsel süreç içerisinde kader birliği yapmış farklı kültürlerin bir araya gelmesinden

20 Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih*, Yeni İnsan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2017, s.58.

21 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatlar* (Çev.: İskender Savaşır), Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2011, s. 176.

22 Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık* (Çev.: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015, s.41.

23 Maurizio Viroli, *Vatan Aşkı* (Çev.: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1997, s.113.

24 Sevan Nişanyan, *Kelimebaz*, Everest Yayınları, İstanbul 2016, s.450.

de oluşabilmektedir... Bir kişinin kültürü, bir sınıf veya grubun kültüründen; bir sınıf veya grubun kültürü de, tüm toplumun kültüründen bağımsız düşünülemez. Zira birliktelik, etkileşimi, etkilenmeyi, baskılamayı da beraberinde getirmektedir.²⁵ Eğer kültürel açıdan türdeş olan bir halkın kendine ait olduğunu söyleyebileceği bir devleti yoksa, bu halk çok derin bir acı çekmektedir.²⁶ Ne yazık ki ulus-devletler bu gerçeği ya görmemezlikten geldi ya da hep ötelediler. Bu süreçte devletler aynı zamanda resmî bir ideoloji, resmî bir tarih ve dil yazımına da ihtiyaç duydu. Bizde aşağı yukarı 1920'lerin sonları ve 1930'ların ortalarına kadarki dönemde oluşturulmuş bir 'resmî tarih' ve 'resmî gerçek' varlığını sürdürmekte.²⁷ Bunun etkilerini günümüzde de görmek mümkün.

Yeni Cumhuriyetin ilanı ve sonrasındaki süreçte, inkılapların ve yeniliklerin halka benimsetilmesi için birçok araç kullanılır. Bu süreçte eğitimin de önemli bir araç olarak kullanıldığı görülüyor. Zira Cumhuriyet'in ilanından hemen sonraki süreçte, üzerinde ciddi bir şekilde durulan ve yön verilmesi gerektiği fikrine varılan konuların başında eğitim gelir. Dönemin siyasal, ekonomik, hukukî değişimleri gerçekleştirildiğinde toplumun %10'u bile okur-yazar olmadığı için bunların kitlelere benimsetilmesi ve kökleşmelerinde eğitimin oynayabileceği rol her zamankinden fazla anlaşılır ve eğitime bu nedenle önem verilir.²⁸

25 İsmail Söylemez, "Üst Kültür-Alt Kültür Etkileşimi Bağlamında Zazacanın Dilsel Yeterlilik Sorunsalı", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 04-06 Mayıs 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.205.

26 Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk* (Çev.: Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan), Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2018, s.228.

27 Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara 2012, s.22

28 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1999, s.283.

Böylesi bir devlet anlayışı içerisinde, diğer dillerin gelişmesi elbette beklenemezdi. Türkiye, Cumhuriyetin kurulması ile başlayan yasakçı zihniyet, toplumun bütün katmanlarından diğer dilleri sökmek için var gücüyle çaba harcadı. Bu nedenle Cumhuriyetin kurulmasından 1960'lı yıllara kadar herhangi bir Zazaca yazına rastlamıyoruz. 1899 ve 1903'te yazılan iki Zazaca mevlitten sonra, süreç tamamen durdu. Başlangıcın bu kadar zor ve sancılı olduğu bir dilde, ilk yazılı eserlerden sonra her şeyin bittiğini, durduğunu söylemek elbette çok da doğru bir seçenek olarak durmuyor. Burada akıllara gelen iki seçenek bulunuyor. Ya ulus-devletin bu kadar sarsıcı ve yıkıcı etkisi devam ederken, kimse herhangi bir eser yazmaya cesaret edemedi ve suskun kalmayı tercih etti ya da bu süreçte gizli de olsa yazılan ürünler oldu; ancak bu ürünler devam eden baskıdan dolayı bir türlü gün yüzüne çıkmadı. Zaman içerisinde bunlar ya yok edildi ya da kayboldu gitti.

Bu yıkıcı süreçten sonra Zazacanın adına ve bu dildeki iki tane yazıya; Cumhuriyet'in kurulmasından tam yarım asır sonra 1963 yılında *Roja Newe* isimli gazetede rastlıyoruz. *Roja Newe* gazetesinde yayımlanmış olan iki Zazaca metinden birincisi gazetenin dördüncü sayfasında “Macera î Silêmonî Gince” başlığıyla yazılmış olan hikâyeye, ikincisi ise yine gazetenin dördüncü sayfasında yer alan, Bingöl yöresinin bugün şarkılarından biri olan “Xona Heci” adlı şarkıdır.²⁹ Daha sonra 1975'te *Riya Azadi*, 1977'de *Roja Welat* ve 1978'de *Devrimci Demokrat Gençlik* dergi ve gazetelerinde bazı Zazaca tekstler yayımlanır.³⁰

29 Nevzat Anuk, “Kürt Gazeteciliği ve Zazaca”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 04-06 Mayıs 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.694.

30 Seyîtxan Kurij, “Zazalar, Zazaca Yazının Tarihçesi ve Vate Çalışma Grubu”, *İnatçı Bir Bahar* (Derleyen Vecdi Erbay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, s.140.

Zazaca ilk modern metinleri de barındırması açısından önem kazanan bir dergi olan Tirêj bu dönemde yayınlanır. 1960 sonrasında yayımlanan gazete ve dergilerde kendisine çok az yer bulan Zazaca, Tirêj dergisi ile kendisine ayrılan yeri genişleterek yazın hayatı içerisinde daha çok yer almaya başlar. 1979 yılında yayın hayatına başlayan Tirêj, toplam dört sayı yayımlanır. İlk üç sayısı İzmir’de, dördüncü sayısı ise 1980 askeri darbesinden dolayı İsveç’te basılır.³¹ Uzun bir suskunluk döneminden sonra başlayan bu yazınsal faaliyetler, henüz kök salmadan ve memleket ile tam bütünleşmeden tekrar durur; çünkü 1980 Askeri İhtilali Türkiye’deki her şey gibi dil ile ilgili çalışmalarını da tarumar etti.

Yeni bir inşa süreci: Diasporaya kaçış ve diriliş

1980 askeri darbesi ile Türkiye yeni bir sürece girdi, bu yeni süreçte Zazaca adeta kendi ülkesinden tecrit edildi ve diasporaya taşındı. Avrupa’daki özgür ortam ve diğer dillere tanınan özgürlük, Zazaca için yeni bir umut ışığı ve dirilişe olanak verdi. Şunu da ifade etmek gerekir ki, 1963’te başlayıp bu sürece kadar gelen Zazaca yazını, Zazacayı da Kürtçe olarak gören bir bakış açısıyla Kürtçe yayın yapan gazete/dergilerde kendisine yer bulabildi. Diasporaya taşınan Zazaca çalışmalar aynı zamanda yeni bir uyanışı da beraberinde getirdi. Bu dönem artık Zazacayı ayrı bir dil olarak kabul eden, yapılan çalışmaların da bu yönde şekillendiği bir süreç oldu. Zazaca ayrı bir dildir ve Zazalar ayrı bir halktır diyen ilk yayın 1983’te çıkan Kızıl Yol dergisi olur.³²

Bu süreçten sonra artık Zazacanın daha çok araştırmaya konu olduğunu ve bu minvaldeki yayınların arttığını görüyo-

31 Murat Varol, “Zaza Edebiyatında Tirêj Dergisinin Yeri”, *Mukaddime* (6/1), 2015, s.141.

32 Ayşe Hür, *Kürtlerin Öteki Tarihi*, Literatür Yayınları, İstanbul 2017, s.436.

ruz. Bu ilk dergiden çok kısa bir süre sonra 1985-1987 arasında Ebubekir Pamukçu tarafından çıkartılan *Ayre*, yeni bir soluk getirir. Yayın hayatı 14 sayı süren *Ayre*; dil, kültür, edebiyat ve tarih dergisi olarak 3 aylık yayın periyoduyla yayınlanır. Ebubekir Pamukçu 1988-1992 yılları arasında ikinci bir dergi olan *Piya*'yı çıkarır. 16 sayı çıkan *Piya*'nın dili Zazaca ve Türkçe'dir.³³ *Ayre* ve *Piya* ile beraber Zazacanın bilinirliği artar, Zazaca daha çok merak konusu olur. Özellikle Zazacayı yazı diline geçirip geliştirmek amacıyla 85'ten sonra çıkartılan çok dilli dergilerin önderliğinde dilin kendi alfabesi ve imla kuralını oluşturmak için de 90'lı yıllardan sonra adımlar atılmaya başlanır.³⁴

Bu tarihlerde yayımlanan dergilerden Zazacayı ayrı bir dil olarak görenler, tamamı Zazaca yayınlanan *Kormışkan* ve *Tija Sodiri* ile çok dilli olarak yayınlanan *Raa Zazaistani*, *Waxt*, *Raştiye*, *Desmala Sure*, *Ware*, *Şewq*, *Zaza Press*, *Vengê Zazaistan*, *Zerqê Ewroy*, *Çime*, *Zazaki* dergileri olur.³⁵

Diasporada başlayan bu çalışmalar geniş bir yelpazeye ulaşır. Bu dergiler ve yayınlar aynı zamanda Zazacanın temel sorunlarını çözme, yazı diline kavuşturma, standartlaştırma, yaygınlaştırma gibi tartışmaları da beraberinde getirir. Dergiler Zazaca için asıl kaynak, en önemli mecra olarak güncelliğini günümüzde de koruyor. Bu dönemde yayınlanıp günümüze kadar gelen, tamamı Zazaca olan ve Zazacayı lehçe olarak gören tek dergi *Vate* olur. İlk sayısı 1997'de çıkan derginin 58. sayı olan son sayısı, 2018 sonbaharında yayınlandı. Yayın periyodu ve süreklilik bakımından en uzun soluklu Zazaca dergi olarak bilinir. Bu

33 İsmail Söylemez, "Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13-14 Mayıs 2011, Ankara 2011, s.178.

34 Mesut Keskin, "Zazaca Üzerine Notlar", *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* (Derleyen Şükrü Aslan), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011, s.238.

35 İsmail Söylemez, a.g.m., s.178-181.

süreçte aynı zamanda İremet Yayınları adıyla İsveç'te kurulan bir yayınevi de bulunuyor. Bu yayınevi tarafından antoloji, şiir, gramer, halk edebiyatı türlerinede Zazaca kitaplar basılır.

2000’li yıllar ve sonrası: Anayurda dönüş ve kök salma

2000’li yılların başında Türkiye’nin Avrupa Birliği müzakereleri süreci, yeni bir dönüm noktası olur. Sert, katı ve kendisi dışındakileri tamamen dışlayan bir bakış açısına sahip olan ulus-devlet anlayışı köklü bir değişikliğe uğrar. Türkçe dışındaki dillerin önü açılır, özgürlük ortamı sağlanır. Avrupa Birliği müzakerelerinin fasılları ile beraber belirli kanunlarda değişikliğe gidilir. 2001’de, anayasanın 26. ve 28. maddelerinde yer alan “kanunla yasaklanmış dil” ibaresi Anayasa’dan çıkarılır. 9 Nisan 2002 tarihli İkinci Uyum Paketi’nde de Basın Kanunu’nda yer alan “yasaklanmış dil” ifadesi kaldırılır. 3 Ağustos 2002 tarihli Üçüncü Uyum Paketi’nde ise, radyo ve televizyonlarda farklı dillerde yayın serbestliği getirilir.³⁶

Bu yeni süreç diğer dillerin önünü açmakla kalmayıp, bu dilleri geliştiren ve yeniden canlanmasını sağlayan bir dönemi de beraberinde getirir. Basılı ve görsel medyada, diğer diller artık kendisine yer bulabilecek bir konuma gelir. Türkiye’de televizyon yayıncılığının başladığı 1968 yılından 2004 yılına kadar, Türkiye’de konuşulan, Türkçe dışındaki dillerde yayın yapılamadı. 2004 yılında TRT 3 kanalında haftada yaklaşık 30 dakikalık yayımla televizyonda kendisine yer bulan Zazaca, 2009 yılında TRT 6’nın yayına başlamasıyla televizyonda nispeten biraz daha fazla yer alır.³⁷

36 Filiz Aydoğan Boschele, Aysel Ay, “Çokkültürlülük Bağlamında Türkiye’de Çokkültürcü Medya ve TRT Kürdi”, *İnsan&İnsan*, (3/9), 2016, s.45.

37 Ayetullah Karabeyeser, “Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Televizyonun Zazaca İçin Önemi”, *1. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13-14 Mayıs 2011, Ankara 2011, s.386.

Tüm bu gelişmelerle beraber Türkiye’de kitap yayıncılığı alanında Zazacanın kendisine iyi bir alan açmaya başladığı görülür. 2000’li yıllara kadar yayınlanan Zazaca kitap sayısı 30’larla ifade edilirken, bu süreçten sonra hızlı bir gelişmenin olduğunu görüyoruz. 2015 yılında yayımlanan bir çalışmaya göre 1899-2015 yılları arasındaki Zazaca yayın sayısı 300’lerle ifade edilirken³⁸, aradan geçen zaman dikkate alındığında bu sayının hatırı sayılır bir külliyata ulaştığı söylenebilir.

Türkiye’de bu süreçte ağırlıklı olarak Zazaca kitaplar yayımlayan birkaç yayınevinin olduğu görülür. *Tij*, *Vate*, *Fam*, *Roşna ve Dersim Yayınları* ağırlıklı olarak Zazaca kitaplar basan yayınevlerinin başında gelir.

İstanbul merkezli kurulan *Tij Yayınları*, ilk eserlerini 1999 yılında basmaya başlar. Dil kitapları, şiir, roman, hikâye, hatıra, araştırma-inceleme, halk edebiyatı başta olmak üzere birçok türde kitaplar yayınlar. Yayınevinin özellikle 2010’lu yıllara kadar 40’a yakın Zazaca kitap yayımlayarak hatırı sayılır bir külliyat oluşturduğu görülür.

2004 yılında kurulan *Vate Yayınları* ise ismini 1997 yılında çıkmaya başlayan *Vate Dergisi*’nden alır. Merkezi İstanbul’da olan *Vate Yayınları*, 15 yıldır aralıksız bir şekilde Zazaca eserler yayınlamaya devam ediyor, şimdiye kadar 50’nin üzerinde farklı türlerdeki Zazaca kitaplar bu yayınevi tarafından basıldı. Aynı zamanda 2004 yılından itibaren *Vate Dergisi* yayın hayatına Türkiye’de devam etme kararı alır. İlk 20 sayısı Avrupa’da yayınlanan *Vate*, 21. sayıdan itibaren Türkiye’de yayın hayatına devam ediyor.

2012 yılında İstanbul’da kurulan *Fam Yayınları*, ağırlıklı olarak Türkçe kitaplarının yanı sıra Zazaca kitaplar da yayımlar.

38 Murat Varol, “Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya 1899-2015”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, (1/1), 2015, s.39-54.

lıyor. Şimdiye kadar 10'a yakın Zazaca kitap yayımlayan yayınevi; daha çok dil kitapları, roman, masal türünde kitaplar bastı.

2012 yılında Diyarbakır'da kurulan *Roşna Yayınları*, ağırlıklı olarak Zazaca kitaplar yayımlayan yayınevleri arasında yer alıyor. Günümüze kadar 50'ye yakın kitap yayımlayan bu yayınevinin kitaplarını birkaç kitap hariç, Zazaca kitaplar oluşturuyor.

2014 yılında yayın hayatına başlayan *Dersim Yayınları* ise, Zazaca kitaplar da basan yayınevleri arasında yer alır, bu yayınevine ait şiir, hikaye, gramer başta olmak üzere Zazaca kitaplar yayımladığını görmekteyiz.

Bu yayınevleri dışında; *Arya*, *Pêrî*, *Nûbihar*, *Avesta*, *Doz*, *Kalan*, *Peywend* başta olmak üzere farklı yayınevlerinden çıkan Zazaca kitaplar bulunuyor.

Avrupa'da dergi yayıncılığı üzerinden kendini var eden, geliştiren Zazaca, aynı gelişmeyi Türkiye'de de sürdürme eğilimine devam eder; ancak bu Avrupa'daki kadar yaygın ve çeşitli olmaz. Türkiye'de üzerinde durulması gereken birkaç yayının ön plana çıktığı görülür. *Vatî*, *Veng u Vaj* ve *Miraz* yayınları arasında en çok ses getiren ve bilinirliği ön plana çıkan *Miraz* olur. İlk sayısı 2006 yılında çıkan *Miraz*, edebiyat ve felsefe çizgisinde yayın hayatını sürdürür. Toplamda dört sayı çıkan derginin son sayısı, 2009 yılında yayınlanır ve dergi başta maddi imkânsızlıklar, dağıtım, okur gibi sorunlar nedeniyle yayımına son verir.

2011 yılında yayın hayatına başlayan Şewçîla dergisi, şimdiye kadar 16 sayı yayınlandı ve Zazaca yazını konusunda yayın hayatına devam ediyor. 2013 yılında ilk sayısı çıkan *Ma Dergisi* ise 2013-2015 yılları arasındaki üç yıllık zaman zarfında toplam 7 sayı çıkan bir kültür ve edebiyat dergisi. 2016 yı-

İnada yayın hayatına başlayan bir diğer dergi olan *Vir Dergisi*, edebiyat ve folklor ağırlıklı bir yayın hayatı benimser. Şimdiye kadar 6 sayı yayınlanan dergi, yayın hayatına devam ediyor. Günümüzde yayın periyoduna devam eden üç Zazaca dergi bulunuyor; bunlar *Vir*, *Vate* ve Őewçıla dergileridir.

2009 sonrası UNESCO'nun uyarısı:

Yok oluş mu yeniden diriliş mi?

Dil ile ulus kavramının birbiri ile olan ilişkisi, yoğun bir şekilde tartişılan konuların başında gelir. Ulusla birbirine kaynaşmış olan dil, bundan böyle, her halka özgü özellikleri tanımak için en iyi kaynak olarak kabul edilir.³⁹ Bu görüş aynı zamanda, ulusların dilleri ile var olabileceği ve dilin yitimi ile ulusun tek başına ayakta kalamayacağını da gösteriyor.

UNESCO'nun 2009 yılında yayınladığı dil raporuna göre, Zazacanın da yok olma tehlikesi altında gösterilmesi büyük bir kırılmayı beraberinde getirdi. Bu kırılma aynı zamanda bir uyanmayı da sağladı. Zira bu rapora göre dillerinin yok olacağını öğrenen Zazalarda, büyük bir duygusal kırılma meydana geldi. Bu tarihten itibaren Zazaca için neler yapılabilir, bu süreç nasıl ters çevrilebilir bunlara dair daha fazla düşünöldüğünü görüyoruz. Burada herkesin sorduğu asıl soru ise şu oldu: Nasıl olur da milyonlarca insanın anadili olan bir dil, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabiliyor?

Daniel Nettle ve Suzanne Romaine dillerin mevcut durumlarını ve kaybolma süreçlerini ele aldıkları *Kaybolan Sesler* adlı eserde, dillerin yitimi hakkında üç teori öne sürmekteler. Bunlardan birincisi dili konuşan herhangi bir konuşucunun kalmaması sonucu dilin ölmesi, ikincisi bir dilden başka bir

39 Maurice Olender, *Cennetin Dilleri* (Çev.: Nevzat Yılmaz), Dost Kitapevi, Ankara 1998, s.19.

dile geçiş yoluyla dil ölümünün olması, üçüncüsü ise başka bir dile gönüllü geçiş ile dil yitimidir. İkinci ve üçüncü gruptaki dil yitimi arasındaki fark ise, üçüncü grup dil yitiminde bireylerin geçiş yaptıkları dilde daha iyi yaşayacakları ve daha geniş imknlara sahip olacakları düşüncesidir.⁴⁰

David Crystal bu konuda bize farklı bir perspektif daha sunuyor. Dil yitimi konusunda üç aşamadan bahseden Crystal, ilk olarak hâkim dilin konuşulması için siyasi, sosyal, ekonomik gibi farklı baskı araçlarının kullanıldığını belirtir. İkinci aşamada ise birey artık iki dilli olur. Süreç içerisinde insanlar eski dillerini anlarken, yeni dillerini ise gittikçe daha fazla ve daha iyi kullanmaya başlarlar. Bu sürecin üçüncü ve son aşamasında da özellikle geçen nesiller bu yeni dilde iyice ustalaşır ve birinci dilin gereksiz olduğunu düşünmeye başlar. İşte dil yitimi veya ölümü bu süreçle birlikte doruk noktasına ulaşır.⁴¹

Zazacanın yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalması, insanlarda belirli bir bilinç ve duyarlılığı beraberinde getirirse de, bunun Zazacanın geliştirilmesi, korunması ve yok olma tehdidinin bertaraf edilmesi hususlarında bir sinerjiyi meydana getirmediği görünüyor. Bu görüşü destekleyen elimizdeki en büyük veri, bu süreçte Zazaca okur-yazar kitlesinin artmaması, dile dair yayınların takip edilmemesi, dil/edebiyat çalışmalarının veya eserlerinin istenilen düzeyde ilgi görmemesi gösterilebilir. Bu konudaki en büyük handikap ise, Zazacanın eğitim dili olmamasından dolayı; bu dili konuşanların yazı dilini öğrenmelerinden onları mahrum bırakmasıdır, bu da Zazaca yazılan eserleri rahat bir şekilde okuyabilecek bir okur-yazar kitlenin oluşmasının önündeki en büyük engel olarak sayılabilir.

40 Daniel Nettle ve Suzanne Romaine, *Kaybolan Sesler* (ev.: Harun zgr Turgan), Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2002, s.152-155.

41 David Crystal, *Dillerin Katli* (ev.: Gökhan Cansız), Profil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s.98-99.

Resmî statüye geçiş: Eğitim hayatı içerisinde Zazacanın yeri

Zazaca dil ve edebiyat çalışmaları hususunda böylesine bir handikap ve olumsuz bir tabloya rağmen, eğitim hayatında Zazacanın yer almasıyla bu sürecin az da olsa değiştiğini söyleyebiliriz. Zazacanın Türkiye'deki eğitim faaliyetlerine dâhil olması, dilin aynı zamanda resmî bir statüye eriştiğini de gösteriyor. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde var olan tek dilli bir eğitim anlayışının değiştiğini, bunun yerine Türkiye'de meskûn olan halkların konuştuğu dillerin de bu sürece dâhil olduğu görülüyor.

Bu sürecin başlangıcı olarak 2009'un sonunda Mardin Artuklu Üniversitesinde⁴² ve 2011 yılında da Bingöl Üniversitesinde⁴³ Yaşayan Diller Enstitüsü kuruldu. Her iki enstitü de kuruluş aşamasından hemen sonra yüksek lisans çalışmalarına başladı. İlk olarak tezli yüksek lisans eğitimlerinin verildiği bu enstitülerde, 2012 yılında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda Zazacanın seçmeli ders olarak verilmeye başlanmasıyla, bir yıllık tezsiz programlar açıldı ve öğretmen adayları için eğitim verildi.

Zazacanın eğitim hayatına dahil olması ilk olarak lisansüstü çalışmalar ile başlasa da, lisans eğitimi de çok geçmeden sürece dahil olur. Munzur Üniversitesi'nde 2012 yılında⁴⁴, Bingöl Üniversitesi'nde ise 2013 yılında⁴⁵ Zaza Dili ve Edebiyatı bö-

42 <http://www.artuklu.edu.tr/yasayan-diller-enstitusu/enstitumuz> Erişim: 20.01.2019.

43 <http://www.bingol.edu.tr/tr/akademik/enstituler/yasayan-diller-enstitusu/genel-bilgi> Erişim: 20.01.2019

44 <https://www.munzur.edu.tr/birimler/akademik/fakulteler/edebiyat/bolumler/zaza/Pages/hakkimizda.aspx> Erişim: 20.01.2019

45 <http://www.bingol.edu.tr/tr/akademik/fakulteler/fen-edebiyat-fakultesi/bolumler/dogu-dilleri-ve-edebiyati-bolumu/ana-bilim-dallari/zaza-dili-ve-edebiyati> Erişim: 20.01.2019

lmleri kurulur. Bu bölümlerden mezun olanlar, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda seçmeli ders olarak Zazacayı tercih eden okullara atamaları yapılıp, Zazaca ğretmeni vasfı ile görev yapıyorlar.

Üniversitelerde başlayan yüksek lisans eğitimi, yaklaşık 10 yılını geride bırakıyor. Bu süreçte dil, gramer, klasik edebiyat, modern edebiyat, halk edebiyatı alanları başta olmak üzere onlarca tez hazırlandı ve onaylandı. Ulusal Tez Merkezi verilerine göre 2013-2018 yılları arasında Bingöl niversitesi'nde 20, Artuklu niversitesi'nde ise 13 olmak üzere toplam 33 yüksek lisans tezi kabul edildi⁴⁶ 2016 yılında başlayan doktora çalışmalarında ise henüz doktorasını tamamlayan kimse bulunmuyor. Ayrıca 2012 yılından günümüze kadar, eğitimin ikinci kademesi olan 5-8. sınıflarda Zazaca seçmeli dersini her yıl binlerce ğrenci seçiyor ve bu dilde eğitim alıyor.

Tüm bu faaliyetler ve gelişmeler doğrultusunda, eğitim hayatı içerisinde Zazacanın önemli bir aşama kat ettiği söylenebilir. Müfredat farklılıkları, eğitim araçlarının eksikliği, ğretmen atamalarının yetersizliği, lisans bölümlerini tercih eden ğrencilerin Zazacaya dair bilgilerinin test edildiği herhangi bir sınav sisteminin olmaması, akademik yayınların azlığı gibi olumsuz bazı etkiler olsa dahi, eğitim faaliyetleri içerisinde Zazacanın konumunun her geçen gün biraz daha iyiyeye gittiği gözlemleniyor.

Sonuç

Yüzyıllarca sözlü kültür ve gelenek ile varlığını devam ettiren, 1899 yılında yazılı kültür ile tanışan Zazaca, o günden bugüne yüzlerce ürün verdi; her geçen gün gelişti ve değişim

46 Bu veriler 20.01.2019 tarihinde tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/ sitesinden temin edildi.

yaşadı. Geçmişte çok ciddi bir saldırı ve tehlike ile karşı karşıya kalmayan bu dil, Cumhuriyet'in ilanı ile beraber başlayan ulus-devlet tahakkümü altında, süreç içerisinde yok olma tehdidi ile karşı karşıya kaldı.

2000'li yıllardan sonra hız kazanan demokratikleşme süreci ile beraber, Zazacanın ulus-devlet tahakkümünden nispeten kurtulduğu ve daha rahat bir ortama kavuştuğu görülüyor. Bu süreçten sonra Zazaca yazılı ürün sayısının arttığı, yazılı ve görsel medyada Zazacanın daha fazla görünür olduğu, Türkiye'de dil/kimlik/kültür tartışmalarında Zazacanın daha fazla söz sahibi olmaya başladığı görülüyor.

Son yirmi yılda daha rahat bir nefes alan, üzerindeki baskılar azalan Zazaca; bu defa da amansız bir hastalığa yakalanır gibi yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı ve bu süreç günümüzde de devam ediyor.

Bugün Zazacanın içerisinde bulunduğu en temel sorunların başında; Zazacanın ne'liği konusunda devam eden tartışmalar –ki dil/lehçe döngüsünde devam eden bu tartışmalar devam edeceğe benziyor-, Zazaca okur-yazar kitlesinin azlığı veya yetersizliği, dilin ekonomik ve bürokratik bir kullanımının ve değerinin olmaması nedeniyle kendi konuşanları tarafından yalnız bırakılması, dilin tehlikelere karşı savunmasız halinin devam etmesi, devletin korumacı bir dil politikasının olmaması ve gerekli desteğin henüz verilmemesi geliyor.

Kaynakça

Kitap:

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1999.

Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatlar* (Çev.: İskender Savaşır), Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2011.

Anter, Musa, *Hatıralarım*, Aram Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2013.

Assmann, Jan, *Kültürel Bellek* (Çev.: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2015.

Başkaya, Fikret, *Paradigmanın İflası*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara 2012.

Clastres, Pierre, *Devlete Karşı Toplum* (Çev.: Mehmet Sert ve Nedim Demirtaş), Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2016.

Crystal, David, *Dillerin Katli* (Çev.: Gökhan Cansız), Profil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.

Dunn, John, *Halkın Özgürlüğü* (Çev.: Akın Emre Pilgir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.

Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk* (Çev.: Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan), Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2018.

Hür, Ayşe, *Kürtlerin Öteki Tarihi*, Literatür Yayınları, İstanbul 2017.

Janson, Tore, *Dillerin Tarihi* (Çev.: Mehmet Doğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2016.

Keskin, Mesut, “Zazaca Üzerine Notlar”, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* (Derleyen Şükrü Aslan), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011, ss.221-242.

Kurij, Seyitxan, “Zazalar, Zazaca Yazının Tarihiçesi ve Vate Çalışma Grubu”, *İnatçı Bir Bahar* (Derleyen Vecdi Erbay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012, ss.135-154.

_____, *İlk Kırdki Metinler Peter Lerch'in Kürdoloji Çalışmaları*, Lîs Yayınları, Diyarbakır 2017.

Kymlicka, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık* (Çev.: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2015.

Nettle, Daniel; Romaine, Suzanne, *Kaybolan Sesler* (Çev.: Harun Özgür Turgan), Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2002.

Nişanyan, Sevan, *Kelimebaz*, Everest Yayınları, İstanbul 2016.

Olender, Maurice, *Cennetin Dilleri* (Çev.: Nevzat Yılmaz), Dost Kitapevi, Ankara 1998.

Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür* (Çev.: Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, 5. Basım, İstanbul 2014.

Özdoğan, Mehmet, *Türkiye'de Ulus İnşası ve Dil Devrimi*, Astana Yayınları, Ankara 2017.

Pamuk, Akif, *Kimlik ve Tarih*, Yeni İnsan Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2017.

Salmış, Ferman, *Türkiye'nin Dil Hafızası*, Librum Kitap, İstanbul 2015.

Solgun, Cafer, *Gayri Resmi Cumhuriyet*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Türkmen, Hamza, *Ulusçuluk Çıkmazı*, Ekin Yayınları, İstanbul 2013.

Viroli, Maurizio, *Vatan Aşkı* (Çev.: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1997.

Makale ve tez:

Anuk, Nevzat, “Kürt Gazeteciliği ve Zazaca”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, (04-06 Mayıs 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss.688-711.

Aslanoğulları, Mehmet, “Lerch’in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine Göre Sözcüklerin Tahlili”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Bingöl 2014 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Aydoğan Boschele, Filiz; Ay, Aysel, “Çokkültürlülük Bağlamında Türkiye’de Çokkültürcü Medya ve TRT Kürdi”, *İnsan&İnsan*, (3/9), 2016, ss.36-52.

Bedirxan, Celadet, “Zarê Dumilî û Mewlûda Usman Efendî” (Latinize eden: Malmîsanij), *Hêvi*, Sayı:2, ss.77-85.

Karabeyeser, Ayetullah, “Bir Kitle İletişim Aracı Olarak Televizyonun Zazaca İçin Önemi”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13-14 Mayıs 2011, Ankara 2011, ss.385-392.

Keskin, Mesut, “Zaza Dili”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* (1/1), 2015, ss.93-114.

Kırkan, Ahmet, “Mewlîdê Usman Esad Efendiyo Babijî Bîyîşa Pêxemberî”, *Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, Mardin 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sarıççek, Ramazan, “Sivrekli Şair ve Hattat H. Yusuf Samî”, *Tarihte Sive-rek Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2001, Şanlıurfa 2001, s.143-155.

Söylemez, İsmail, “Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13-14 Mayıs 2011, Ankara 2011, ss.175-191.

_____, “İran ve Türkiye Örneklemleri Bağlamında Uluslaşma Sürecinde Dilin Bir İnşa Aracı Olarak Yeniden Kurgulanması”, *I. Uluslararası Dil, Sanat ve İktidar Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2017, Giresun 2017, ss.403-424.

_____, “Üst Kültür-Alt Kültür Etkileşimi Bağlamında Zazacanın Dilsel Yeterlilik Sorunsalı”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 04-06 Mayıs 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss.204-216.

Varol, Murat, “Zaza Edebiyatında Tirêj Dergisinin Yeri”, *Mukaddime* (6/1), 2015, s.139-149.

_____, “Zazaca Yazılan Eserlere Dair Bir Bibliyografya 1899-2015”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, (1/1), 2015, s.39-54.

İnternet kaynakları:

tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi

www.artuklu.edu.tr

www.bingol.edu.tr

www.munzur.edu.tr